

27. Schoeffer V. de. Delos / V. de Schoeffer // Paulys. Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung Zahlreicher Fachgenossen. Herausgegeben von Georg Wissowa. Vierter Band: Corniscae — Demodoros. — Stuttgart, 1901. — S. 2459–2503.

28. Whibley L. Amphictyony / L. Whibley // Encyclopedia of religion and ethics. — Vol. 1. — Part 2: Algonquins — Art. J. — Hastings, 2001. — P. 394–399.

А. А. Кізлова

УДК: 94(477-25):2

ПРАКТИЧНІ ЗАХОДИ НАВКОЛО МОЩЕЙ СВЯТИХ У ПЕЧЕРАХ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ, СПРЯМОВАНІ НА КОМУНІКАЦІЮ З БОГОМОЛЬЦЯМИ (кінець XVIII — перші десятиліття ХХ ст.)

В статті з'ясовується, яку роль відігравали «хранителі» святинь у комунікації з богомольцями при мощах святих у позабогослужбовий час.

Ключові слова: Київ; Києво-Печерська лавра; кінець XVIII — перші десятиліття ХХ ст.; мощі святих; хранителі святинь; богомольці; комунікація.

В статье выясняется, какую роль играли «хранители» святых в коммуникации с богомольцами при мощах святых Киево-Печерской лавры вне участия в богослужениях в конце XVIII — первых десятилетиях ХХ вв.

Ключевые слова: Киев; Киево-Печерская лавра; конец XVIII — первые десятилетия ХХ вв.; мощи святых; хранители святых; богомольцы; коммуникация.

The article deals with the role of the sacred objects «keepers» in communication with believers at the earthly remains of saints in the Kyiv-Pechersk large monastery out of participating in divine services at the end of 18th — the first decades of 20th ct. For Orthodox Christians the sainted place became the centre of social system, where prayers and «keepers» of sacred object co-operated.

Separately of participating in divine services the «keepers» of relics in Lavra spared attention to communication with believers foremost at the level of caves guide. Not only ordinary monks but also deputy and even metropolitan could execute this duty depending on a situation.

Guides were to carry out such duties: safely conduct people from a cave and, probably, to watch after an order round sacred objects.

Special monk to the cross of st. Mark Pechernyk, could be selected to help the guide not only for an additional honouring of saint but also in an order to accelerate and more rationally send the stream of prayers. In fact even the place

of implementation of duty was carried for a comfort and for prevention of crush. Duty of celibate priest near shrine can be considered directed on saints and their relics honouring, but not on socializing with strangers. But changing of clothes on the earthly remains enabled the prayers to get «sacred things».

Keywords: Kyiv; Kyiv-Pechersk lavra; Late 18th — the first decades of 20th ct.; relics of saints; keepers of sacred objects; believers; communication.

Святе місце ставало для православних центром соціальної системи, в якій взаємодіяли богомольці та «хранителі» святині [39, с. 117–119]. У випадку Києва такими хранителями виступали служителі Церкви, і дослідження їхньої комунікативної діяльності може розширити знання про релігійність цієї категорії киян.

На прикладі Києва вдалося встановити, що, якщо шанована ікона чи реліквія перебувала в монастирському, соборному чи парафіяльному храмі, можна виділити два рівні «хранителів» святині. З одного боку — це всі служителі Церкви, пов'язані з відповідним храмом, з іншого — особи, прикріплені до святині. Особливо чітко ці рівні проявлялися в монастирях, оскільки там, окрім особливого духовного устрою, існували й можливості чітко розподілити обов'язки та наглядати за їхнім виконанням [11, с. 492]. Втім, Ближні та Дальні печери Києво-Печерської лаври згадуються у вказаній роботі лише побіжно (дії з мироточивими главами, молебні святим Печерським) [11, с. 485–492].

Тож мета роботи — з'ясувати, яку роль відігравали «хранителі» в комунікації з богомольцями при мощах святих поза межами участі в богослужіннях.

Деякі відомості про обов'язки служителів Церкви щодо святинь (переважно богослужбові) містяться в працях XIX — початку XX ст., присвячених Лаврі [5; 9; 13; 20; 26; 33; 36], свв. угодникам Печерським [23], а також у тогочасних, орієнтованих на паломників, описах міста, довідниках і путівниках по Києву, іноді — ілюстрованих [6–8; 15; 21; 22; 27; 28; 31; 34; 35; 40]. Автори подібних праць, розглядаючи сучасний їм стан обителі не аналізують його, а лише описують, щоб, особливо у випадку з путівниками, правильно зорієнтувати вірян. Верифікувати ці дані можна за допомогою зображень, створених у досліджуваній період [14; 26], майнових описів [2; 17]. Неофіційні згадки про моменти, які зазвичай не підлягали докуметальній фіксації, можна знайти в записках і спогадах паломників та мандрівників [3; 4; 12; 18; 24; 25; 29; 37; 38], людей, котрі тривалий час провели на території Лаври у службових справах [1; 16]. Загалом для вирішення завдань, поставлених у роботі, джерельна база достатньо репрезентативна.

Вхід у печери відчинено з 6 год. ранку до 12 год. дня і з 4 год. дня до закінчення вечірньої служби [20, с. 4], за цей час потрібно було пропустити через печери якнайбільше богомольців.

У джерелах може підкреслюватися, що в печерах вузькі, темні й заплутані коридори [8, с. 89; 21, с. 151; 40, с. 273], «моторошне» підземелля з «тісними і вогкими келійками» [32, с. 19], тісні й звивисті переходи [13, с. 45; 37, с. 9; 38, с. 186], підземні ходи, які «звиваються в різних напрямках, піднімаються, опускаються, схрещуються» [27, с. 3–4]. Також у виданнях для богомольців іноді навіть додатково підкреслюється, що без супроводу монахів сторонні в печери не спускаються [13, с. 46; 16; 23, с. 5; 27, с. 4; 32, с. 19; 34, с. 66; 40, с. 273]. Страх того, що самотійно можна не знайти виходу, проявляється також у спогадах І. Никодимова: «Когда я отставал от богомольцев (которые шли с проводником) или пробовал пройти в Пещерах самостоятельно, мне стоило многих трудов и страхов найти правильный выход. К сознанию, что заблудился, примешивалось естественное чувство мистического трепета, который еще усиливался полной темнотой» [16]. Враховуючи, що про труднощі й небезпеки самотійного пересування в печерах писали не тільки автори офіційних видань для паломників, а й самі відвідувачі печер, можна стверджувати: потребу в людях, які допомогли б орієнтуватися в її підземеллях, Лавра не створювала штучно.

Тож найпомітнішим видається виконання обов'язків провідника (в особливих випадках, як-от потреба благословити на опис київських святинь, у цій ролі міг виступити й митрополит [7, с. 7–37]).

Втім, уже дані джерел про те, як починався обхід печер, дещо розходяться. В двох тісно пов'язаних описах Лаври вказано, що монахи розділяють богомольців на партії і по черзі проходять з ними по печерах, з вівтаря виходить монах з запаленою свічкою, богомольці поспішають запалити в нього свічку, і потім відмикаються печерні двері [13, с. 45; 36, с. 12]. В одному з довідників зафіксовано, що, коли збереться кілька людей, кожному в руки дають запалену свічку і ведуть до печер [27, с. 4]. Н. В. Лінка (Геппенер) зазначала в спогадах: «Итак, я была приглашена на работу в музейный городок в ноябре 1929 г. и направлена на Ближние пещеры, в общество 6 старых монахов, которые дежурили в притворе, у самого спуска в подземные ходы. Здесь стояли длинные скамьи, на которые усаживались богомольцы в ожидании посещения пещер. Затем каждый покупал свечу и отправлялся в паломничество» [1]. У цих спогадах притвор позиціонується як місце очікування водночас і для вірян, і для чергових монахів, де останні стежать, коли назбирається потрібна кількість богомольців.

У 1913 та 1914 рр. було видано, відповідно, «Рассказы для народа о житиях святых угодников киево-печерских» (18-те вид.), де вказано, що віряни купували свічки й очікували, поки монах-провідник відімкне двері (як запалювали свічки, не зазначається) [23, с. 5], а також «Киев, его святыни и достопримечательности» М. Стельмашенка, де звучить пряма порада купити свічку, запалити її і йти за тим монахом, який буде провідником [32, с. 19]. За дещо пізнішою версією І. Никодимова, після купівлі свічок люди мали підходити до когось із чергових монахів-провідників, котрі чекали, поки збереться достатньо охочих спуститися в підземелля [16]. Враховуючи вік монахів, про яких написала Н. В. Лінка, вони цілком могли застати ці часи.

Трапляються й різночасові згадки про те, що позаду групи також ішов монах, котрий мав стежити, щоб ніхто не відстав і не заблукав [16; 27, с. 4]. І. Никодимов також підкреслив, що одночасно в печерах могло переміщуватися (іноді зустрічаючись) кілька груп у різних напрямках [16]. За згадкою в майновому описі Ближніх печер: «...в настоящем случае применительно к удобности описания, избран *тот пещерный путь, которым бывают провожаемы поклонники во время большого их стечения* (курсив наш — А. К.)...» [2, с. 126] також можна припустити, що, можливо, існували різні печерні маршрути. Але інші джерела про це мовчать.

Те, як було внормовано подальше виконання послуху, можна відтворити за довідниками, путівниками, спогадами. Якщо підсумувати дані цих джерел, можна виділити такі складові цього провідництва. Монах ішов зі свічкою (пучком свічок) попереду групи вірян [6, с. 21, 31; 13, с. 46; 16; 21, с. 151; 23, с. 5; 27, с. 4; 31, с. 103; 32, с. 19; 40, с. 273] (є порівняно рання (початок ХІХ ст.) версія про «тусклый факел» [25, с. 124], під яким, втім, міг матися на увазі той-таки пучок звичайних свічок), називав на імена святих подвижників при наближенні до їхніх тіл [3, с. 103; 13, с. 45; 29, с. 232; 37, с. 8]. На жаль, не вказано, що саме це малося на увазі під «монах дае

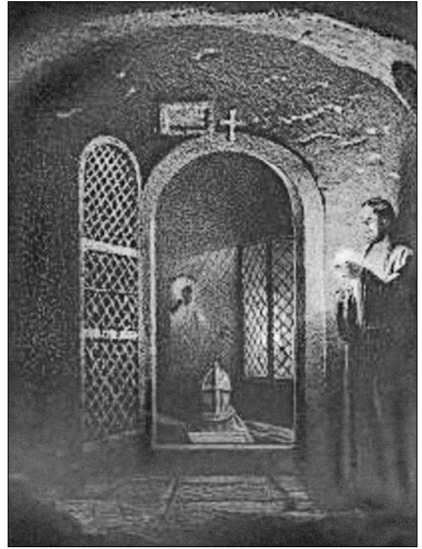

Рис.1. Монах-провідник біля поховання св. препод. Іоанна Багатостраждального [26, с. 79; 2 л. іл.]

короткі пояснення» в тому самому джерелі, де вже було зазначено, що святих називають на імена [40, s. 273]. Деякі деталі стосуються процедури на Великдень: «Путеводитель Иеромонахъ сказывалъ имена Святыхъ угодниковъ; поствѣтители <...> безпрерывно повторяли «Христось воскрес! — Молите Бога о насъ!»» [3, с. 103]. Уточнення походить з приватних спогадів, тож, з одного боку, свідчить не про «ідеальну схему», а про певний момент реальності, з іншого — не дає змоги перевірити, чи повторювалося згадуване щовеликодня.

В докладнішій версії для буднів: «“Святой Прохоръ чудотворецъ, моли Бога о насъ грѣшныхъ”, слышится вдали голос монаха; всѣ повторяютъ эту молитву, и наконецъ приближаются къ самой рацѣ святаго; кланяются ему, прикладываются, <...>, пока не услышатъ другой подобной же молитвы другому святому угоднику печерскому. <...> богомольцы проходятъ <...> ту и другую пещеру, повторяя за <...> путеводителемъ-монахомъ краткую молитву каждому угоднику, кланяются, прикладываются и проч.» [23, с. 5]. Праця витримала багато видань, тож потребує перевірки, чи переносилися дані про традицію з року в рік. Якщо так, то традиція була досить стійкою (або просто стала штампом у тексті).

Свідчення І. Долгорукого про те, що в печерах лунає лише голос монаха [4, с. 271], заперечують наявність на 1810 р. (час подорожі) традиції, за якою богомольці повторюють молитви за провідником. Можливо, вона виникла пізніше.

На користь тривалості традиції виголошувати саме молитви свідчить оповідь І. Свіньїна про інок-провідника, котрий: «тихимъ голосомъ творить молитвы каждому святому» [25, с. 124]. Втім, О. П. Шишкіна, котру проводив печерами сам намісник Лаври, називає його вислови про кожного з угодників «короткими зауваженнями» [38, с. 186], а не молитвами, хоча вона туди, з контексту спогадів, ішла саме молитися.

Зі спогадів С. Шереметєва, який перебував у Лаврі 1877 р., помітно, що «Однообразно повторяетъ монахъ давно заученные имена: «Преподобный Алимпій иконописецъ... Преподобный Илья Муромецъ... св. Никола Святоша, князь Черниговскій, св. Иоаннь Многострадальный... Преп. Несторъ Лѣтописецъ»» [37, с. 9]. Тож, якщо слова молитви не ховаються за авторськими трикрапками, виходить, що називали тільки імена й чин та послух кожного угодника.

Також із цих спогадів помітно, що характеристику, за якою «Богомольцы <...> слушали заученные, привычные речи монахов, повествующих о преподобных, которые почивают в пещерах» [1], не зумовлено атеїстичною неприязню Н. В. Лінки. Пояснення монахів почали сприйматися як нудні значно раніше.

Є також огляд Лаври, де вказано, що монах пояснює, моці якого святого спочивають у тій чи іншій гробниці та чим цей угодник прославився [6, с. 21]. Тож, можливо, все взагалі залежало від кожного конкретного провідника.

Конкретну кількість людей (до 15–20 чоловік) на одного провідника [40, с. 273] вказано теж тільки в одному джерелі, тож наскільки вона була сталою, судити складно.

Проблему зв'язку «провідник — богомольці» прокоментував тільки інок Парфеній, котрий, перебуваючи в Лаврі, взявся супроводжувати в Ближніх і Дальніх печерах двох неписьмених жінок [18, с. 187–188], котрі, за його словами, дуже зрадили, бо «неграмотным ходитъ по пещерамъ весьма неудобно: прикладываться будешь, и самъ не знаешь, кому, потому что у мощей никто не стоить, а только впереди идетъ одинъ монахъ, а прочіе же идутъ одни» [18, с. 188]. Втім, можливо, автор дещо перебільшує своє значення як помічника. Тож загалом даних про те, чи вистачало одного провідника на групу (в якій при цьому невідомо, скільки людей), бракує.

Є свідчення, що при мощах св. Іоанна Багатостраждального «Усердные поклонники, прикладываясь къ честной главѣ святаго, надѣвають скуфью себѣ на голову» [13, с. 46; 36, с. 14]. Митрополит, коли проводив особливого гостя, надівав йому цю скуфію сам [7, с. 20]. Враховуючи звичаї інших територій [10, с. 41] і те, що, можливо, не всі навіть чули провідника, ймовірно, якраз це і є виняток, а загалом скуфію кожен надівав сам.

І. Никодимов згадує, що біля деяких мощей чергували гробові (часто — схимники), тобто, за його визначенням «монахи, которые несли стражу у мощей или молились» [16]. Призначення «гробового» було проявом поширеної традиції [11, с. 488–489]. В самій Києво-Печерській лаврі стояв «гробовий» при нетлінних останках тоді ще не канонізованого святителя Павла Тобольського [12, с. 305]. До того ж І. Никодимов згадував: «Вид этих старцев, облеченных в куколь и мантии с белыми надписями, неожиданно выступавших из мрака, производил сильное впечатление» [16]. Однак у довідниках та путівниках, у творах мандрівників про гробових у печерах не згадується. Можливо, цей послух не було стабільно закріплено, або ці монахи перебували в тій частині печер, куди не заводили груп богомольців (адже І. Никодимов блукав там самостійно).

Докладних відомостей про комунікативну діяльність інших хранителів святині, спеціально призначених на послух при певних мощах, небагато.

Когось (є лише два натяки, що це був дуже старий монах [25, с. 124; 29, с. 234]) окремо призначали для того, щоб подавати охочим воду з хреста св. Марка Печерника при виході з печер [12, с. 418; 13, с. 46; 22, с. 140;

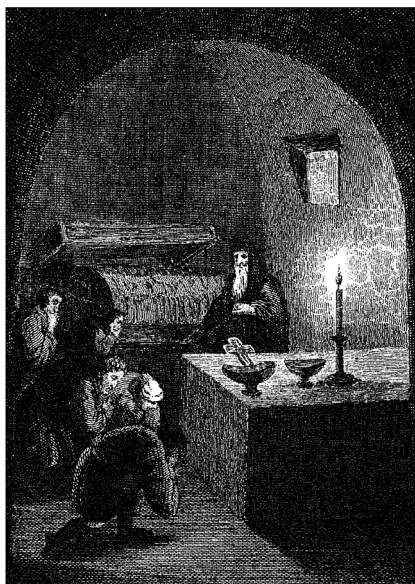

Рис. 2. Монах, котрий пропонує хреста навпроти св. препод. Марка Печерника [24, с. 278]

свідченням митр. Євгенія (Болховітінова), хрест іще зберігався при мощах святого, там (є й уточнення, що навпроти св. препод. Іоанна Багатостраждального [25, с. 124], і просто згадки «у Марка Гробокопателя» [25, с. 124]) з нього й пили воду [5, с. 156]. Згадка в праці митр. Євгенія — найпізніша з відомих на сьогодні про те, що хрест іще біля раки св. препод. Марка Печерника.

Є згадки, що на всіх мощах обрані схимонахи змінювали облачення. Для цього тіла виносили з печер [9, с. 52; 16; 30, с. 14]. В контексті комунікації, богомольцям роздавали клаптики від старих облачень свв. угодників Печерських [17, арк. 174 зв. — 176], задовольняючи їхнє прагнення мати в себе частинку святині [10]. Критерії, за якими визначалося, хто має переоблачати святині, потребують подальшого дослідження.

У праці М. З. Петренка йдеться про те, що «Монастирські ченці, які водили людей по печерах, вимагали від відвідувачів спеціальної плати, крім того, були кухлі в печерах», тож на одному з засідань Духовний собор Лаври заборонив вимагати, щоб не відвернути богомольців [19, с. 21]. Дані про відповідну поведінку братії потребують перевірки за матеріалами Духовного собору, адже розвідка створювалась для викриття релігійних діячів.

33, с. 84; 34, с. 76] (в особливих випадках це робив митрополит [7, с. 29]), хоча прямих свідчень про те, хто цим опікувався, бракує. Є дані, що хрест раніше перебував при мощах угодника, але через тісноту місця для охочих пити і брати з цього хреста воду його перенесли до виходу з печерної Введенської церкви [35, с. 54]. Пояснення видається вичерпним, враховуючи, що переходи й справді вузькі.

Монаха, котрий пропонує хреста навпроти св. препод. Марка Печерника, видно на ілюстрації з книги І. Свіньїна (Рис. 2) [24, с. 278], втім, на цьому зображенні висоту й ширину печер художньо перебільшено.

З деяких джерел незрозуміло, де саме вірянам пропонують хреста [15, с. 15; 28, с. 162; 29, с. 234]. За

Карнавки для пожертв чітко помітні на малюнках К.-П. Мазера (Рис. 2) [14].

І. Долгоруков, відвідуючи печери 1810 р., зауважив про гроші, лише згадуючи коштовні покрови — пожертву від Катерини II: «...они всѣ прибраны, лежать въ ризницѣ, ихъ кажутъ за деньги, а праведники лежатъ въ ракахъ простыхъ...» [4, с. 271]. Загалом проблеми інтересу служителів культу до матеріальних цінностей часто привертала увагу автора [4]. Тож можна припустити, що принаймні на момент його мандрівки в печерах більше ні за що грошей відкрито не вимагали.

Отже, поза межами участі в богослужіннях «хранителі» лаврських мощей приділяли увагу комунікації з богомольцями передусім на рівні загальнопечерного послуху провідників. Виконувати його залежно від ситуації могли не тільки звичайні монахи, а й намісник та навіть митрополит. При цьому різноманіття словесних формул (від вказівних та пояснювальних до молитовних), які вважалися припустимими для провідників, вказує на те, що головним їхнім обов'язком, з погляду керівництва, було безпечно вивести богомольців з підземелля й, імовірно, за можливості простежити за порядком навколо святинь (проблема його порушень потребує окремого дослідження).

Є підстави для висновку про те, що провідники в умовах постійного контакту з вірянами мали змогу доводити свої навички майже до автоматизму. Питання про те, чи були в них можливість і бажання імпровізувати, поки що (до залучення додаткових джерел) залишається відкритим.

Окрему людину до хреста св. препод. Марка Печерника, окрім додаткового пошанування угодника, могли виділити на допомогу провідникові, щоб прискорити та раціональніше скерувати потік вірян. Адже навіть місце виконання послуху перенесли з урахуванням зручності й для запобігання тисняві.

Рис. 3. Мазер К.-П. Дальні печери. Фрагмент з карнавкою біля раки св. препод. Макарія диякона [14, с. 36, іл. 20]

Послух гробового ієромонаха, якщо він був поширений до часів І. Никодимова, можна вважати «внутрішньомонастирським», спрямованим на пошанування святих та їхніх реліквій, а не на спілкування зі сторонніми. Натомість переоблачення мощей, хоча й відбувалося не на очах богомольців, давало їм змогу отримати «святоті», тож перестало бути справою тільки братії.

1. Воспоминания Н. В. Линки «Всеукраинский музейный городок» [1970-е гг.]. — Фонд А. Н. Яковлева. База данных документов, документ № 1 : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/1021762>

2. Главная церковная ризничная опись Ближних пещер Киево-Печерской лавры, составленная в 1893 г. // Лаврський альманах. — 2012. — Вип. 27. — Спец. вип. 10. — С. 126–139.

3. Глаголев А. Записки русского путешественника : в 4 ч. / Глаголев А. — СПб. : Тип. Императорской российской акад., 1837. — Ч. 1. — 1837. — 286 с.

4. Долгорукий И. М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года / Долгорукий И. М. — М. : Унив. тип., 1870. — 356 с.

5. Евгений, митр. Прибавление к описанию Киевопечерской лавры, содержащее разные грамоты и выписки, объясняющие оное / Евгений, митр. // Описание Киевопечерской лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обих пещер. — К. : КПЛ, 1826. — 191 с.

6. Живописное обозрение русских святых мест. — Вып. 1. Киево-Печерская Лавра. — Одесса : Типо-хромолит. Фесенко, 1894. — 76, III с.

7. Киев и его святыня. — Изд. 3, испр. и доп. — К. : КПЛ, 1867. — 198 с.

8. Киев. С приложением плана города Киева / кн. Е. Горчаковой. — Изд. 2-е. — М. : Тип. Снегирева, 1886. — 144 с.

9. Киевские пещеры и Киево-Печерская лавра. — К. : Типогр. Сементовского, 1864. — 104 с.

10. Кізлова А. А. Облачення мощів у Києво-Печерській лаврі як прояв комунікації навколо печерних святинь (XIX — початок XX ст.) / А. А. Кізлова // Materiály XI mezinárodní vědecko-praktická konference «Věda a technologie: krok do budoucnosti — 2015». — Díl 7. Historie. Filosofie. Politické vědy. — Praha : Education and Science. — С. 38–44.

11. Кізлова А. А. Обов'язки служителів Церкви щодо святинь Києва (кінець XVIII — початок XX століття) / А. А. Кізлова // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2009 рік. — Кн. 2. — Львів : Логос, 2009. — С. 485–492.

12. Ковалевский А. Путешествие богомольца в Козельщину для поклонения новопосвященной чудотворной иконе и в Киев / Ковалевский А. — Б. м. и г. — Вырезка из журнала «Душеполезное чтение». — С. 274–453.

13. Кондратьев И. К. Историческое описание Киево-Печерской лавры в г. Киеве / Кондратьев И. К. — К. : Е. А. Губанов, 1886. — 48 с.

14. Мазер К. П. Образы Києва середини XIX ст. / Мазер К. П. — [Нюстремс] : [S. n.], 1999. — 63 с.

15. Максимович И. Паломник Киевский / Максимович И. — К. : Ф. Гликсберг, 1845. — 146 с.

16. Никодимов И. Н. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943) : [Электронный ресурс] / Никодимов И. Н. — Режим доступа : <http://собор.narod.ru/txt/lavra/k01.html>

17. Опись церковному имуществу (на Дальних пещерах). — Институт рукопису Национальної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 1, спр. 5414, 263 арк.

18. Парфений, инок. Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле: В 4 ч. / Парфений, инок. — М. : Тип. А. Семена, 1855. — Ч. 1. — 308 с.

19. Петренко М. З. Правда про печери і моці Києво-Печерської лаври / Петренко М. З. — К., 1959. — 36 с.

20. Петровский С., прот. Киев, его святыни и другие достопримечательности / Петровский С. — 6 изд. — Одесса : Б/и, 1914. — 104 с.

21. Прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности». Печерская лавра и к ней главнейшие пути через г. Киев / сост. Н. Тарановский. — К. : Типогр. Милевского, 1884. — 180 с.

22. Путеводитель по святым местам Киево-Печерской лавры. — Изд. 9. — К. : КПЛ, 1898.

23. Рассказы для народа о житиях святых угодников киево-печерских / сост. свящ. П. Троцкий. — Изд. 18-е. — К. : КПЛ, 1913. — 247 с.

24. Свињин И. П. Картины России и быт разноплеменных ее народов // Свињин И. П. — Ч. 1. — СПб. : Тип. Н. Греча, 1839. — 397 с.

25. Свињин И. П. Печерская лавра и пещеры / И. П. Свињин // Сын отечества. — 1816. — № 36. — С. 123–134.

26. Святые пещеры Киево-Печерской лавры // Русский художественный листок / Изд. В. Тимм. — 1859. — № 25. — С. 79; 2 л. ил.

27. Святыни Киева / свящ. С. Опатович. — СПб. : Б/и, 1873. — с.

28. Сементовский Н. Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников / Сементовский Н. — К. : Тип. Сементовского, 1864. — 242 с.

29. Сементовский Н. Киев и его достопамятности / Сементовский Н. — К. : Б/и, 1852. — 267 с.

30. Скуленко І. Моці і мироточиві голови Києво-Печерської лаври / Скуленко І. — Харків — К., 1930.

31. Спутник по г. Киеву / Изд. 7-е М. С. Богуславского, испр. и доп. Д. Марголиным. — К. : Последние новости, 1912.

32. Стельмашенко М. А. Киев, его святыни и достопримечательности / Стельмашенко М. А. — СПб. : Отрезвление. — 1914. — № 12. — Вып. 45. — 34 с.

33. Титов Ф. Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева / Титов Ф. — К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1911. — 155 с.

34 [Титов Ф.] Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и Киева / [Титов Ф.]. — К. : КПЛ, 1910. — 191 с.

35. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и в его окрестностях для поклонников, посещающих святые места Киевские. — К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1850. — 204 с.

36. Хрущов И. П. Богомольцы у святынь Киева. Лавра / И. П. Хрущов, В. Хрущова. — СПб. : Постоян. комис. по устройству нар. чтений, 1897. — 68 с. — (Народные чтения).

37. Шереметев С. Киев : [Текст] / С. Шереметев. — С.-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. — 23 с.

38. Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году / Шишкина О. П. — СПб., 1848. — Ч. 1. — 288, II с.

39. Щепанская Т. Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Т. Б. Щепанская // Русский Север. К проблеме локальных групп [Ред.-сост. Т. А. Бернштам]. — СПб. : МАЭ, 1995. — С. 110–176.
40. Kijów i jego pamiątkę / ul. W. Ciechowsky. — К. : Кульженко, 1901.

А. В. Смишляк

УДК: 930.85/2-53/2-78(Київ)«18»

«МУЗИКА МОВЧАННЯ»: ЦЕРКОВНО-МУЗИЧНІ ТРАДИЦІЇ КИЇВСЬКИХ МОНАСТІРІВ (XIX — початок XX ст.)

У статті зроблено спробу проаналізувати церковно-музичну культуру київських монастирів XIX — початку XX ст. через призму сакрального простору кожної обителі в контексті історичного міста — Києва.

Ключові слова: монастир; розспів; аскетичні традиції; душпастирська діяльність; сакральний простір; богослужбовий спів.

В статтє осуццествлена попытка проаналізувати церковно-музыкальну культуру киевских монастырей XIX — начала XX в. через призму сакрального пространства каждой обители в контексте исторического города — Киева. Показана также связь между социальной ролью монастыря, его топоса как элемента священной иерархии, аскетических молитвенных традиций, душпастырской деятельности и системой литургического быта обителей.

Ключевые слова: монастырь; распев; аскетические традиции; душпастирская деятельность; сакральное пространство; богослужбное пение.

This article attempts to analyze church musical culture of Kyiv monasteries during the 19th — early 20th ct. in the light of sacred space of every monastery in the space of the historic city Kyiv. We learnt the relationship between the social role of the monastery, its topos as part of the sacred hierarchy, ascetic traditions of prayer, pastoral activity and the system of liturgical life of the monastery. The main criterion of characteristic of the monastic liturgical life of the Kyiv monastery is the relationship of prayer experience, pastoral activities and chant system that is operating there and representing an indissoluble unity of life, singing and prayer. Singing as a service and a prayer but not an art is a metaphor of liturgical practice of Kyiv monastery as the incarnation of the New Jerusalem in the city walls. However some monasteries administrative role lets the secular artistic component enter there through educational activities, close relationship with